



VERENIGING HENDRICK DE KEYSER IN OORLOGSTIJD

BELEID EN BESTUUR GEDURENDE DE DUITSE BEZETTING 1940-1945

LEX BOSMAN

Op donderdag 9 mei 1940 kwam het dagelijks bestuur van Vereniging Hendrick de Keyser voor de maandelijkse vergadering bijeen. Verschillende zaken werden besproken, zoals de planning van activiteiten voor 1941, onder meer een lezing door bestuurslid Frans Vermeulen. Het dreigende oorlogsgevaar was geen agendapunt en kwam kennelijk niet aan de orde.

Een dag later, op vrijdag 10 mei, werd alles anders. De Duitse aanval verraste talloze Nederlanders, ook al had de Tweede Wereldoorlog zich buiten ons grondgebied al veel eerder aangediend. Ook de Vereniging Hendrick de Keyser lijkt overvallen te zijn geweest door de snelheid waarmee Duitse troepen het land oververden en door de kracht van de Duitse bombardementen op Nederlandse steden, al was het bestuur zich in de voorafgaande jaren bewust geweest van de oorlogsdreiging. Op de volgende bestuursvergadering,

▲ 1. Middelburg, 'In de Steenrotse' verwoest in mei 1940 (Vereniging Hendrick de Keyser)



2. Middelburg, huis 'In de Steenrotse' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

op 13 juni, was de situatie dramatisch veranderd. Nederland was inmiddels militair verslagen en de Duitse bezetting begon gestalte te krijgen, maar vooral de militaire strijd en de bombardementen op Rotterdam en Middelburg waren aanleiding om een en ander te bespreken. De bestuursleden stonden stil bij de gevolgen van het militaire geweld en van de bombardementen, voor zover merkbaar in het huizenbezit van de vereniging. Omdat Vereniging Hendrick de Keyser geen panden in Rotterdam bezat, was daar ook geen schade aan eigen bezit te betreuren; enigszins laconiek werd wel opgemerkt dat het achttiende-eeuwse pand Nieuwe Haven 89 in Rotterdam, dat juist nu verworven zou worden, door het bombardement was vernietigd, 'zoodat deze zaak zich zelve heeft afgedaan'.¹ Het bombardement op Middelburg op 17 mei had het historische centrum nagenoeg weggevaagd, een lot dat ook verschillende huizen van de vereniging trof: twee panden (aan de Lange Delft respectievelijk Rotterdamse Kaai) waren geheel verwoest, en het laatzestiende-eeuwse huis 'In de Steenrotse' was zeer zwaar beschadigd (afb. 2). Herstel was misschien niet uitgesloten, zo besprak men, en brokstukken van het ingestorte pand waren al verzameld (afb. 1). Toch is dat er uiteindelijk

niet van gekomen.² Bij enkele panden in andere plaatsen waren ruiten gesprongen of was er geringe schade aan de daken, zo rapporteerden vicevoorzitter architect Jan Gratama en adviseur C. Visser. Van de ongeveer 90 huizen die de vereniging in bezit had, was nu ruim 3 procent verwoest. Al met al viel de schade aan het begin van de oorlog zo bezien nog mee, zeker als die wordt vergeleken met de schade door oorlogshandelingen aan gebouwde monumenten in Nederland in het algemeen, nog afgezien van de verwoestingen van talloze niet-monumentale gebouwen en huizen. Want in de periode 1940-1945 werden ruim 1000 monumenten beschadigd, waarvan er 300 waren verwoest.³ Maar de schade aan het bezit van de vereniging zou nog wel oplopen.

Vereniging Hendrick de Keyser was als particuliere organisatie sinds de oprichting in 1918 uitgegroeid tot een belangrijke instelling die zich actief bezighield met de zorg voor monumenten en zowel door particulieren als door overheden werd aangezocht om bedreigde gebouwen te redden door verwerving en restauratie. Door het oorlogsgeweld van mei 1940 was de vereniging geraakt in de essentie van haar bestaan, in de collectie huizen namelijk die waren verworven om ze juist voor verval en sloop te behoeden en ze door restauratie en verantwoord gebruik te kunnen bewaren. Het is daarom interessant om te zien in hoeverre de kerntaken gedurende de vijf bezettingsjaren konden worden uitgevoerd, het verwerven en restaureren van historisch belangrijk geachte huizen, met alle bijkomende aspecten die met het beleid van het bestuur te maken hadden. Want Vereniging Hendrick de Keyser bezat en bezit een unieke positie als belangrijke niet-overheidsorganisatie op het gebied van monumentenzorg, die door particulieren en met subsidie van de overheid werd gesteund bij het werk.

Het huizenbezit bleef hoe dan ook aandacht opeisen, want men kon de activiteiten niet tot nader order stilleggen. Maar hoe zou het bijvoorbeeld verder moeten gaan met verwervingen? De financiële situatie moest nauwgezet in de gaten worden gehouden, en de subsidies van overheidswege kwamen in een enigszins ander daglicht te staan nu Duitsers de hoofdlijnen van het overheidsbeleid in Nederland bepaalden. Welke risico's liep het huizenbezit, bijvoorbeeld bij vordering door de Duitse bezettingsmacht? En kon het huizenbezit misschien ook een doelwit voor de Duitsers worden om in te zetten voor nationaalsocialistische culturele propaganda? Het dagelijks bestuur, dat het beleid bepaalde, bestond in de oorlogsperiode bovendien uit personen die er volkomen verschillende opvattingen op nahielden over de Duitse bezetting van Nederland, een precair punt dat de bestuursleden buiten de vergaderingen en het beleid van de vereniging probeerden te houden, maar dat soms toch onvermijdelijk bleek te zijn. Over deze kwesties handelt dit artikel.

ZORGEN VOOR CONTINUÏTEIT EN BESCHERMINGS- MAATREGELEN

Uit de notulen van het dagelijks bestuur wordt duidelijk dat het bestaande beleid vooral werd voortgezet, zonder dat van paniek sprake lijkt te zijn geweest. Daaruit valt af te leiden dat vooropstond dat de vereniging moest zien te overleven en het daartoe nodige werk moest worden voortgezet. Ook al bevatten die notulen natuurlijk geen compleet verslag van alles wat bij een vergadering werd besproken, wel werd hierin nauwgezet vastgelegd waarover een besluit genomen werd.

In de jaarverslagen, waarvan die over 1938 en 1939 vertraagd in 1940 werden gepubliceerd, werd wel melding gemaakt van zorgen om de bescherming van de monumenten, maar ook werd opgemerkt dat er in Nederland geen sprake was van een zodanige voorbereiding op een oorlogssituatie dat men de toekomst van de oude architectuur 'met volkomen rust' tegemoet kon zien.⁴ Dat gold dus ook voor het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser. Maatregelen waren er overigens wel degelijk genomen door de Inspectie Kunstbescherming onder leiding van Jan Kalf, die in 1938 het boek *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren* had gepubliceerd.⁵ Bij de 108 door de Inspectie geselecteerde monumenten die speciaal beschermd dienden te worden, gaat het om grote gebouwen zoals kerken en raadhuisen, en monumenten die in potentieel kwetsbare plaatsen stonden. Slechts enkele huizen waren in deze lijst opgenomen, waarvan één in bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser, het Romerhuis in Venlo in de tegenwoordige Kwartelenmarkt.⁶ Desondanks was er in 1940 schade aan het gebouw door granaatinslag, en in 1944 werd het zwaar getroffen bij geallieerde bombardementen op Venlo (afb. 3).

ONAANGENAAM BEZOEK

Al relatief kort nadat de bezetting en het Duitse bestuur over Nederland een feit waren geworden, werd het bestuur van de vereniging geconfronteerd met een kwestie die de onderliggende politieke en maatschappelijke opvattingen van verschillende bestuursleden op scherp zette en die de verschillen in opvatting over het beleid onder Duits bewind blootlegde. Bijna twee jaar eerder was daarvan al iets zeer pijnlijks naar boven gekomen, toen voorzitter Jacobus Boelen een pamflet had gepubliceerd getiteld 'Jodenvervolgning en Christenvervolgning'. De zeer antisemitische inhoud van die circulaire had in het dagelijks bestuur en in het veel grotere algemene bestuur reacties losgemaakt, omdat velen vreesden dat de opvattingen van Boelen Vereniging Hendrick de Keyser schade zouden kunnen berokkenen. Daarom nam nog in dezelfde decembermaand 1938 penningmeester jonkheer Guus van Lennep het initiatief om Boelen op de hoogte te stellen van het 'leedwezen' over zijn opvattingen, die hem als per-

soon weliswaar vrijstonden, zo werd geformuleerd, maar die nadelig konden zijn voor de vereniging. Ten minste 27 bestuursleden onderschreven de afkeuring die aan Boelen werd gestuurd, waarbij Vermeulen – die zijn nationaalsocialistische opvattingen niet verborgen hield – in een briefje aan Van Lennep de kanttekening plaatste dat hij het weliswaar met de inhoud van Boelens pamflet geheel eens was, maar desondanks diens optreden betreurde vanwege zijn functie bij de vereniging.⁷ Tot verdere repercussies hadden de publicatie van het pamflet en de afwijzing daarvan door bestuursleden niet geleid, in de vergaderingen van het dagelijks bestuur werd er niet over gerept. Zou het feit dat Boelen op 3 januari 1918 een van de zeven oprichters van de vereniging was geweest en dat hij sinds de oprichting een actieve voorzitter was hierbij een rol hebben gespeeld? Deze diepe verschillen van mening over wezenlijke politiek-maatschappelijke opvattingen hebben de bestuursleden waarschijnlijk wel extra alert gemaakt ten opzichte van elkaar, zoals twee jaar later zou blijken.

In de vergadering van 25 oktober 1940 kwamen de uiteenlopende opvattingen binnen het bestuur waarschijnlijk voor het eerst en wel behoorlijk scherp aan de orde, naar aanleiding van een verzoek om een zaal in het huis Van Brienens in Amsterdam te mogen gebruiken. Dat verzoek ten behoeve van niemand minder dan de rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart was afkomstig van Vermeulen en dr. Edgar Schmid(t)-Burgk, cultuurreferent bij het Rijkscommissariaat in Den Haag. Van Lennep meende dat het initiatief van Boelen was uitgegaan, maar daarin heeft hij zich zeker vergist. Voor hem was het wezenlijk hoe men zich als

3. Venlo, 'Romerhuis' na het bombardement in 1944 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)



bestuur opstelde tegenover de Duitsers. Vermeulen was lid van de NSB, Jan Gratama ontkende terecht dat te zijn, al zou hij het later wel worden en in 1943 ook de functie van wethouder Publieke Werken onder de pro-Duitse burgemeester Voûte accepteren.⁸ De uitvoerige discussie maakte duidelijk dat de bestuursleden heel verschillend dachten over de oorlog en de Duitse bezetting: van overtuigd nationaalsocialist en NSB-lid (Vermeulen), via toen nog gematigd geïnteresseerd in het nationaalsocialisme (Gratama en misschien Boelen) naar een krachtige anti-Duitse houding (Van Lennep, Van der Feltz, Westermann). Interessant hierbij is dat het voortbestaan en de doelstellingen van de vereniging nooit ter discussie stonden, maar wel de manier waarop die doelstellingen verwezenlijkt konden worden in de dramatisch gewijzigde politiek-maatschappelijke situatie die de Duitse bezetting betekende.

Van Lennep legde er in het verhitte gesprek de nadruk op dat de vereniging de Duitsers niet vriendschappelijk diende te bejegenen, omdat het tenslotte om de vijand ging waarmee Nederland in oorlog was; vriendschappelijkheid zoals bij de Nederlandse Cultuurkring moest worden vermeden. De bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werkzame Vermeulen stond juist aan de andere kant: volgens hem was Nederland door de Duitsers bevrijd van 'Engels-Joods-maçonnieke' machinaties. Toen Schmidt-Burgk bij hem kwam en vertelde over de muziekavonden van Seyss-Inquart, moet Vermeulen hebben bedacht dat het huis Van Brienen aan de Herengracht een geschikte ambiance voor zo'n avond bood. 'Toen heeft spreker [LB: Vermeulen] aan het subsidie gedacht. Hij achtte het toen gewenscht den Rijkscommissaris met de Vereniging in kennis te stellen en aldus een verhoging mogelijk te maken', zo meende hij.⁹ Deze opmerking maakt duidelijk dat het niet alleen ging over de vraag of het bestuur een ruimte in een huis beschikbaar wilde stellen voor een soiree van Seyss-Inquart, wat al lastig genoeg was, maar ook over de mogelijkheid om de bezettingsautoriteiten voor het werk van de vereniging te interesseren in de hoop daarmee een hogere subsidie te verkrijgen.

Daarmee zou volgens Van Lennep echter een geheel verkeerd signaal worden afgegeven. En dat gold ook voor de manier waarop bestuursleden hun opwachting zouden (moeten) maken bij de muziekavond van rijkscommissaris Seyss-Inquart, die nu eenmaal niet geweigerd kon worden. Het lukte Van Lennep om vertoon van een al te vriendelijke of vriendschappelijke houding tegenover het Duitse gezelschap tegen te houden: het idee om Vermeulen een tweegesprek te laten voeren met de pro-Duitse schrijfster Jo van Ammers-Küller verdween van tafel, en evenmin zou Vermeulen het woord moeten voeren, om te voorkomen dat men kon menen dat hij de opvattingen van het bestuur zou

vertegenwoordigen. Met gespeelde of werkelijke naïviteit liet Gratama weten blij te zijn dat het initiatief van de Duitsers was uitgegaan en niet van Vermeulen, zoals sommigen leken te denken. Hoe echter Schmidt-Burgk anders dan via Vermeulen zou hebben geweten dat zich in het huis Van Brienen een fraaie achttiende-eeuwse zaal bevond, lichtte hij niet toe.

De opmerking van Van Lennep over de Nederlandse Cultuurkring sloeg op de oprichting daarvan een maand eerder op 28 september 1940 met een feestelijke bijeenkomst in de Haagse Pulchri Studio, waarbij ook Seyss-Inquart aanwezig was. Deze organisatie, gericht op het bundelen van het culturele leven naar nationaalsocialistisch model, kwam tot stand op initiatief van de archeoloog professor Geerto Snijder; het bestuur werd verder gevormd door Dirk Hannema, directeur van Museum Boymans, de Leidse hoogleraar Jan de Vries, kunstschilder Jan Nachenius, rector van het Hervormd Lyceum in Amsterdam Jan Smit, NSB'er Tobie Goedewaagen en Vermeulen.¹⁰ In verband met de bestuursvergadering van Vereniging Hendrick de Keyser is dit niet zonder belang, want het is waarschijnlijk dat Vermeulen op die zaterdag 28 september Seyss-Inquart voor het eerst heeft ontmoet. Bovendien was de teneur van de rede die Snijder hield zeer vergelijkbaar met hetgeen Vermeulen een maand later bij de bestuursvergadering van de vereniging naar voren bracht, want voor het culturele werk waartoe de Nederlandsche Cultuurkring in het leven werd geroepen, riep Snijder de rijkscommissaris op de Cultuurkring daarbij te steunen. Het antwoord van Seyss-Inquart paste goed in de aanvankelijk enigszins gematigde politiek om Nederland geleidelijk voor het nationaalsocialisme te winnen en de culturele banden tussen Duitsland en Nederland te benadrukken.¹¹

Het heeft er alle schijn van dat Vermeulen beoogde goede connecties aan te knopen met de hoogste baas van de Duitsers in Nederland, om het culturele werk dat Vereniging Hendrick de Keyser ten slotte als doelstelling had te laten ondersteunen door dezelfde Seyss-Inquart en zo mogelijk een hogere subsidie in de wacht te slepen. De Nederlandse overheid had volgens hem veel te weinig interesse in de monumentenzorg en in Vereniging Hendrick de Keyser getoond, met als steeds terugkerend excuus gebrek aan financiële middelen, maar 'Nu komen er mensen, die wel belangstelling hebben. Wij moeten die hulp aanvaarden.'¹² Als nationaalsocialist zag Vermeulen geen gevaar in een nauwer contact met de Duitse bezettingsautoriteiten, integendeel, zijn opvatting werd ten dele gevoed door dezelfde frustratie over het Nederlandse beleid tussen de twee wereldoorlogen die ook andere ambtenaren hadden ervaren.¹³ Maar uiteindelijk hield het bestuur wel degelijk afstand tot de Duitsers.

Ondanks de radicale verschillen van overtuiging binnen het bestuur heeft deze kwestie niet geleid tot

het splijten van de organisatie. Van Lennep sloot de discussie af met de opmerking dat hij de bespreking op prijs had gesteld en Vermeulen zegde toe ervoor te zullen zorgen dat er geen onaangename mededelingen in de pers zouden verschijnen over de muziekavond van Seyss-Inquart. Dat is ook aardig gelukt, want in de Nederlandse dagbladen is er geen enkel bericht over gepubliceerd.

Op maandag 27 januari 1941 vond de muziekavond van rijkscommissaris Seyss-Inquart dan uiteindelijk plaats in het huis Van Brienen in Amsterdam, opgeleusterd door het Nederlandse Zepparoni Kwartet, aangevuld met de Weense Sylvia Grümmer (viola da gamba). Behalve van de entourage van Seyss-Inquart hadden ook onder meer Snijder en een lid van het algemeen bestuur van de Vereniging Hendrick de Keyser gehoor gegeven aan de uitnodiging. Van Lennep was aanwezig en Vermeulen zal er zeker zijn geweest, voorzitter Boelen bood het *Gedenkboek* aan dat in 1938 ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de vereniging was samengesteld. Hij zag dat als een vorm van beleefdheid en tegelijk kon daarmee interesse van de Duitse autoriteiten voor de vereniging worden gewekt, meende hij, maar op een volgende bestuursvergadering keurden andere bestuursleden deze handelwijze juist af.¹⁴ De *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* berichtte twee dagen na het concert overigens wel over de avond, waarbij tot slot de architectuur van het huis aan de Herengracht werd geprezen: 'Die herrlichen alten Räume des Hauses Herengracht 284 und namentlich der kleine Fest- und Musiksaal mit den reichen Wand- und Deckenmalereien fanden begeisterte Einstimmung mit den verdienstvollen Bestrebungen der Vereinigung "Hendrick de Keyser", die es sich zum Ziele macht, alte Baudenkmäler in den Niederlanden zu schützen.'¹⁵ Dit overigens tamelijk neutrale bericht zal de bestuursleden vermoedelijk niet onder ogen zijn gekomen, met uitzondering van Vermeulen, die wellicht sturend is opgetreden bij de inhoud van het stukje. Eerdere huisconcerten van Seyss-Inquart vonden onder meer plaats in Paleis Kneuterdijk in Den Haag, en hetzelfde Zepparoni Kwartet trad daarbij tenminste eenmaal op.¹⁶

DE ORGANISATIE: BESTUUR EN LEDEN

Op heel uiteenlopende manieren werden de bestuursleden zelf geconfronteerd met gevolgen van de oorlog en de Duitse bezetting van Nederland, de discussie over het verzoek voor de soiree van Seyss-Inquart die het bestuur in verlegenheid had gebracht, was daarvan al een voorbeeld. Reserveofficier Van Lennep werd in februari 1942 gearresteerd en als krijgsgevangene naar de gevangenis in Scheveningen overgebracht, om vervolgens tot mei 1945 achtereenvolgens in de kampen Amersfoort, Vught en Herzogenbusch in Duitsland gevangen te zitten. Zijn taak als penningmeester

werd waargenomen door voorzitter Boelen. Een al jaren sluimerend conflict tussen secretaris Westermann en voorzitter Boelen kwam in 1944 tot uitbarsting en leidde tot het vertrek van de secretaris en van baron Van der Feltz; uit het algemeen bestuur vertrok Frans van Lennep.¹⁷

Een ander gevolg van de oorlog was geheel nieuw. Want in 1943 constateerde de voorzitter dat er nogal wat nieuwe leden waren gekomen, waarvan niet zo duidelijk was of die uit pure interesse of uit andere motieven belangstelling voor de vereniging hadden. Ook al werden er in de notulen van bestuursvergaderingen geen namen genoemd, het bestuur zag kennelijk bepaalde leden liever niet dan wel, maar wenste geen onderzoek te doen naar de (politieke) overtuiging van leden. Een vergelijkbaar probleem doemde op met de kandidaatstelling van leden voor het algemeen bestuur, die niet eerst door het dagelijks bestuur waren besproken. Dat bracht het risico met zich mee dat er bestuursleden werden gekozen die men om uiteenlopende redenen liever niet had. Voorzitter Boelen bracht dit punt naar voren en was er ongelukkig mee, al viel er op dat moment niets meer aan te doen. Aanleiding was de kandidatuur van Edward Voûte, die na het neerslaan van de Februaristaking in 1941 burgemeester van Amsterdam was geworden. Voûte werd op de ledenvergadering van 20 november 1942 gekozen en aanvaardde zijn benoeming.¹⁸ In dezelfde periode benaderde Voûte bestuurslid Gratama om wethouder van Publieke Werken te worden, die deze functie in januari 1943 aanvaardde (afb. 4). Het verwondert dan ook niet dat juist Gratama tijdens de bestuursvergadering van 23 november bij het punt over Voûte stelde dat men geen politiek moest bedrijven. Immers, zo vervolgde hij, 'dhr. Voûte is gesteld als burgemeester en als iemand, die voor het werk van de Vereniging voelt'.¹⁹ Van een nadelige of hinderlijke bemoeienis van Voûte is in het vervolg overigens niets gebleken, maar het ongemakkelijke gevoel dat zijn positie bij de vereniging kennelijk opriep, wijst erop dat het dagelijks bestuur de banden met de Duitsers niet al te nauw wilde aanhalen.

De oorlogssituatie bracht het bestuur ook enigszins in verlegenheid bij de viering van het 25-jarig jubileum in 1943. Van een grootscheepse viering kon gezien de situatie geen sprake zijn. Voor de jubileumvergadering zou in eerste instantie de centrale figuur van de Nederlandse monumentenzorg Jan Kalf als spreker uitgenodigd worden, bij diens verhindering zouden achtereenvolgens mr. Chr.P. van Eeghen en mr. P.G. van Tienhoven, de medeoprichter van Vereniging Natuurmonumenten, worden gevraagd. Nadat alle drie de heren voor de eer hadden bedankt, was bestuurslid Vermeulen wel bereid; zijn lezing op 4 januari 1943 werd gevolgd door een korte toespraak door Van Tienhoven. In het laatste deel van zijn rede benadrukte Ver-



4. Jan Gratama, portretfoto door Bernard Eilers (Stadsarchief Amsterdam)

meulen het belang van de woningen, het type gebouw waarop de vereniging zich bij uitstek richtte, omdat juist in die architectuur het 'landseigene' zou schuilen, tegenover de grootse architectuur van bijvoorbeeld middeleeuwse kerken, die veelal tot stand waren gekomen op instigatie van 'buitenlandse' vorsten.²⁰ Politieke boodschappen zaten in de lezing van Vermeulen niet opgesloten, want de term 'landseigen' werd ook door andere dan nationaalsocialistische auteurs gebruikt. Vermeulen had juist op 1 december 1942 het Rijksbureau voor de Monumentenzorg verla-

ten en was op verzoek van Goedewaagen in dienst getreden van diens Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, waar op dat moment ook Gratama nog net werkzaam was. Secretaris-generaal Van Dam van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming bood de vereniging een bedrag aan voor het aankoopfonds.

Als jubileumboek werd een heruitgave gepubliceerd van het gedenkboek uit 1938, met als titel *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereeniging 'Hendrick de Keyser'*, samengesteld door Gratama en

Vermeulen, in 1944 volgde een herdruk. Voor het boek was kennelijk veel belangstelling, enerzijds door een algemeen voelbaar gebrek aan interessante nieuwe boeken, maar anderzijds kan ook de nationaalsocialistische interesse in 'volkseigen' cultuuruitingen belangstelling hebben gestimuleerd.²¹

De gelijkgeschikeling van pers en organisaties door de Duitsers werd gaandeweg verder uitgebreid, zodat in februari 1943 door de Commissaris voor de Niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen de mededeling werd gepubliceerd dat dergelijke organisaties hun ledenlijsten per 15 maart van dat jaar in tweevoud dienen in te leveren. Dat was niet zonder risico, want deze commissaris, de NSB'er Hans Werner Müller-Lehning, had vergaande bevoegdheden om besturen van organisaties te wijzigen en organisaties op te heffen. Dat lot trof nogal wat charitatieve instellingen, maar met Vereniging Hendrick de Keyser heeft de commissaris zich niet bemoeid; zijn taak om circa 90.000 verenigingen en stichtingen te controleren, bleek bovendien al spoedig veel te ambitieus. Er werd uitstel verkregen om de ledenlijst in te leveren, omdat de termijn te kort bleek.²²

Van arisering van het ledenbestand is geen sprake geweest en daarop schijnt door de Duitse autoriteiten ook nooit te zijn aangedrongen. Actieve maatregelen ten aanzien van Joodse leden schijnen nooit aan de orde geweest te zijn. Wel is er bijvoorbeeld in Amsterdam ten minste één joodse huurder in Mauthausen vermoord. Ondanks het feit dat er in 1943 blijkbaar nieuwe leden waren gekomen, liep het totaal aantal leden terug, met als gevolg een flinke vermindering van de inkomsten uit contributie. Om het werven van nieuwe leden actief aan te pakken, werd niet alleen gedacht aan het drukken van een folder, maar ook werd aan bestuursleden van het algemeen en van het dagelijks bestuur gevraagd persoonlijk nieuwe leden te werven, een actie die na verloop van tijd ook werkelijk effect heeft gehad. In maart 1944 waren er ongeveer 150 nieuwe leden bij gekomen, met 1.100 gulden aan contributie-inkomsten.²³ Aan de ledenwerving kan ook een filmfragment hebben bijgedragen dat waarschijnlijk in het wekelijkse bioscoopjournaal werd opgenomen om aan het 25-jarig jubileum van de vereniging aandacht te geven. In bestuursvergaderingen werd in de periode september 1943 tot januari 1944 regelmatig gesproken over een film die door filmbedrijf Profilti was gemaakt en waarvan een kopie werd aangeschaft voor 75 gulden. Het is niet duidelijk of het genoemde korte fragment deel uitmaakte van die film, waarvan overigens evenmin bekend is wie daarvan de opdrachtgever was. De film gaat over oude bouwkunst en daarbij werden ook delen gewijd aan Vereniging Hendrick de Keyser.²⁴

In 1944 werd er in de Amsterdamse vestiging van de Bijenkorf, in de 'grote lichteal 1^e verdieping', een ten-

toonstelling over de vereniging ingericht met de titel *Wat doet Hendrick de Keyser. Een tentoonstelling van Neerlandsch's stedenschoon*. Het initiatief hiertoe kwam kennelijk van de reclamechef van de Bijenkorf, Grata-ma tekende de plattegrond voor de inrichting. Op 1 juni 1944 werd deze tentoonstelling geopend, die voor een belangrijk deel bestond uit foto's, maar waarbij ook bouwfragmenten werden getoond. Een model op ware grootte van de façade van het zeventiende-eeuwse pand Kattengat 6 in Amsterdam, de 'Gouden Spiegel', stond centraal bij binnenkomst op de expositie (afb. 5). Naar aanleiding van deze expositie bleek Vermeulen bereid om in zijn woonplaats Den Haag eveneens een tentoonstelling over Vereniging Hendrick de Keyser in te richten.²⁵ Maar dat plan is door de loop der dingen ingehaald. Op 6 juni waren immers geallieerde troepen geland in Normandië, waarna eind augustus Parijs bevrijd was. Een plattegrond voor de Haagse expositie is wel gemaakt, maar toen die op 8 september door C. Visser in een bijeenkomst werd getoond, was Vermeulen al niet meer in het land; hij was enkele dagen voor dolle dinsdag (5 september 1944) met zijn gezin naar familie van zijn vrouw in Midden-Europa vertrokken.

ZORG OM HET GEBOUWDE ERFGOED

In de jaren voorafgaand aan en gedurende de bezetting werden maar weinig nieuwe aanwinsten verkregen, hoewel er wel verschillende panden werden aangeboden. Soms waren ze niet interessant genoeg, of bleek de prijs te hoog voor de vereniging. Door het aanzienlijke bezit aan huizen bestond het risico dat panden door de bezetter gevorderd zouden worden, hetgeen huurverlies zou opleveren en vooral ook een risico voor de instandhouding van het betreffende pand zou betekenen. Kennelijk viel er echter toch wat te bespreken als vordering dreigde, zo blijkt uit het jaarverslag over 1942-1943, waardoor maar enkele panden daadwerkelijk gevorderd werden: een recent verworven pand in Geertruidenberg en de kapel van St. Pieter in Sluis. Beide waren hoognodig toe aan restauratie, plannen lagen al gereed. Ironisch genoeg is het huis in Geertruidenberg kort na de oorlog ingestort voordat het gerestaureerd kon worden, en werd de kapel in Sluis bij een geallieerd bombardement verwoest (afb. 6).²⁶

Bij de bevrijding van Groningen in april 1945 werd de stad alsnog zwaar beschadigd. Twee huizen van de vereniging, aan de Grote Markt en in de Oude Ebbingestraat, gingen daarbij verloren, zodat het totaal aan vernietigde huizen op zes kwam.²⁷ Door de steeds beperktere mogelijkheden om restauraties uit te voeren, werd het bezit van de vereniging bovendien bedreigd, zoals het voorbeeld van Geertruidenberg liet zien.

Naast schade door oorlogsgeweld en doordat restauraties achterwege moesten blijven is er één Amster-

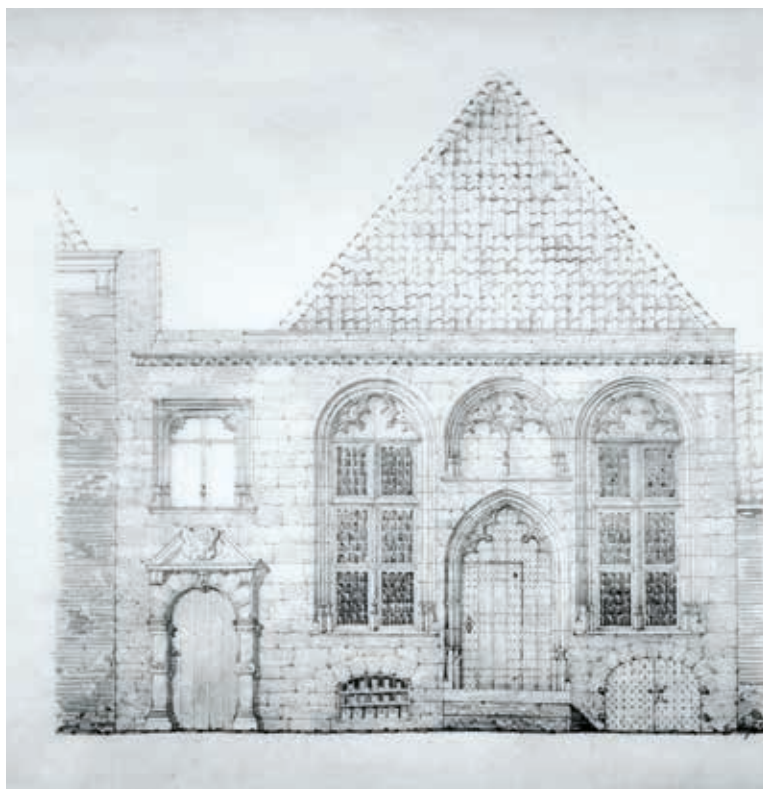
5. De Bijenkorf Amsterdam, tentoonstelling Vereniging Hendrick de Keyser, 1944 (Vereniging Hendrick de Keyser)



dams huis van de vereniging waar gedurende en vanwege de oorlog aanpassingen werden gedaan. Het pand Herengracht 170 werd in de herfst van 1941 door de Bank voor West-Europeeschen Handel (Bank für Westeuropäische Wirtschaft) gehuurd. Daarmee was ongewild een connectie ontstaan met zeer verwerpelijke activiteiten van de Duitse bezettingsautoriteiten. De directeur van deze bank was Alfred Flesche, voorzitter van de Deutsche Handelskammer in den Niederlanden en jarenlang directeur van Rhodius-Koenigs Handel-Maatschappij. In 1939 werd hij directeur van een dochteronderneming, genaamd Bohrens und Söhne, waarvan de naam na enige tijd werd gewijzigd in Bank für Westeuropäische Wirtschaft, een bank die kredieten verleende aan bedrijven die opdrachten voor de Wehrmacht uitvoerden.²⁸ Op 5 mei 1940 was deze Flesche gearresteerd op verdenking van spionage, maar na de capitulatie werd hij op 16 mei prompt in vrijheid gesteld. Later zou blijken dat hij inderdaad medewerker was van de Duitse Abwehr. In juli 1940 werd Flesche aangesteld als 'Verwalter' van de bank Lippmann, Rosenthal & Co, in mei 1941 werd hij er directeur. De naam van deze bank werd door de Duitsers gebruikt om een tweede bedrijf op te richten, gericht op het roven van joods vermogen, de berucht geworden bank Lippmann, Rosenthal & Co, in de Sarphatistraat. Ook hiervan had Flesche de leiding, maar hij bemoeide zich zo min mogelijk met de gang van zaken.²⁹ Bij het ariseringsproces van joodse ondernemingen waren diverse bancaire instellingen betrokken, zo ook de Bank voor West-Europeeschen Handel.³⁰

Als huurder van Herengracht 170 had deze instelling in de tuin zonder toestemming een schuilkelder laten bouwen. Na excuses hiervoor werd afgesproken dat de schuilkelder aan het eind van de huurperiode weer zou worden verwijderd, maar dit is nooit gebeurd. Wel werd een verzoek gedaan om een brandvrije ruimte te mogen maken in de voormalige wijnkelder van het huis, waartoe een betonnen plafond moest worden aangebracht, terwijl de toegang zou worden afgesloten met een stalen deur.³¹ Van deze ingreep rest geen spoor in het gebouw.

Door verschillende instanties en personen in Nederland werden initiatieven ontplooid om belangrijk geachte monumenten in elk geval te documenteren, zodat bij onverhoopte schade of erger nog, vernietiging, tenminste enige kennis van zulke monumenten bewaard zou blijven. In dat opzicht was de benoeming van Gratama tot wethouder Publieke Werken van Amsterdam indirect niet ongunstig voor Vereniging Hendrick de Keyser. Gratama was in zijn nieuwe functie bij uitstek geïnteresseerd in monumentenzorg en als vorm van werkverschaffing voor architecten zonder werk liet hij een reeks van monumentale panden opmeten en tekenen. Het idee om gevels op te meten en te



6. Sluis, kapel van St. Pieter, restauratieplan 1936 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

tekenen was al jaren voor de oorlog gelanceerd, maar werd pas vanaf 1941 gerealiseerd; twee jaar later probeerde Gratama het project meer gewicht te geven. Tekeningen van een aantal Amsterdamse panden van de vereniging werden als gevolg hiervan aangeboden aan het bestuur.³² Het oorspronkelijke doel was geweest om 'systematisch te werk gaande, de karakteristieke schoonheid van fraaie perceelen in de oude stad door middel van opmeting en het maken van foto's vast te leggen'. Ook elders gebeurde dit, maar Gratama wees in 1943 expliciet op het gevaar van bombardementen, als gevolg waarvan belangrijke monumenten zouden kunnen verdwijnen. Hoewel het werk aan dit project in Amsterdam na de oorlog als collaboratie werd gezien, bleef het uiteindelijk zonder gevolgen voor de architecten die hadden meegewerkt.³³ De documentatie van gebouwd erfgoed lijkt hierbij voorop te hebben gestaan, al kwam het in het geval van Amsterdam uiteindelijk uit de koker van collaborerende bestuurders. Ook in Duitsland werd vanaf 1943 gewerkt aan de documentatie van erfgoed dat door de oorlogshandelingen groot gevaar liep vernietigd te worden. Zo voorzag een grootscheeps project, bekend als 'Führerauftrag Monumentalmalerei' in het fotografisch documenteren van monumentale wandschilderingen in hun architectonische context, dat rond de 40.000 kleurendia's tot resultaat had.³⁴

TOT SLOT

Al met al levert de bezettingsperiode een divers beeld op van het reilen en zeilen van de Vereniging Hendrick de Keyser. Belangrijk is om vast te stellen dat de zorg voor het monumentale gebouwde erfgoed voorop bleef staan, ook al lagen de opvattingen van de verschillende bestuursleden over de houding ten opzichte van de Duitse bezetters erg ver uiteen. Zo kon de vereniging de oorlog doorkomen door voldoende afstand te bewaren tot de Duitse bezettingsautoriteiten, zag zes panden verloren gaan en kon geleidelijk steeds minder aan onderhoud en restauraties doen. Hoe aantrekkelijk het perspectief van ruimere subsidies voor de vereniging voor sommige bestuursleden ook geweest moge zijn, het beleid van de vereniging is daar niet werkelijk door veranderd, want men bleef op gepaste afstand van de Duitsers waardoor verhoging van de subsidies geen realiteit is geworden. De schade bleef in die zin

beperkt, maar na de bevrijding moest wel het bestuur drastisch worden aangepast: Vermeulen bezocht Boelen in december 1944 of begin januari 1945 en deelde hem mee geen gelegenheid meer te hebben voor het bestuurswerk, hij werd na de bevrijding gearresteerd; op 12 mei 1945 werd Gratama eveneens gearresteerd, en medeoprichter en voorzitter van de vereniging sinds 1918 Boelen overleed op 26 mei 1946. Het huizenbezit van de vereniging is nooit een spelbal geworden in nationaalsocialistische culturele propaganda door de onafhankelijke houding van het bestuur ten opzichte van de Duitse bezetters. De spoorloos verdwenen film zou hier misschien juist wel iets van hebben getoond, al kwam nationaalsocialistische propaganda in 1944 hoe dan ook te laat. En van nationaalsocialistische invloed op de restauratiepraktijk is evenmin als elders iets terug te vinden.³⁵

NOTEN

- 1 Archief Vereniging Hendrick de Keyser, Notulen Bestuursvergadering VI (hierna: Notulen bestuur Hdk) VI: 70, 72, 9 mei 1940; 78, 79: 13 juni 1940.
- 2 Vgl. R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Dl. 3: Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle/Amsterdam 1997, 172-183.
- 3 D. van Laanen, 'Aangehouden zorg. Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 27; E.H. ter Kuile, J.A.L. Bom en C.J.M. van der Veken, 'Oorlogsschade aan monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland', *Bulletin NOB* 5de serie 1 (1947), 69-89; E. van Blankenstein, *Defensie- en oorlogsschade in kaart gebracht (1939-1945)*, rapport Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2006.
- 4 Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1938-1939-1940*, 7, Toelichting tot de Jaarrekening 1938.
- 5 J. Kalf, *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren*, Den Haag 1938. Vgl. G. Berends, 'De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 49-65.
- 6 Berends 1995 (noot 5), 65; R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Dl. 4: Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle/Amsterdam 2000, 386-391.
- 7 Archief Vereniging Hendrick de Keyser, pamflet 'Jodenvervolgning en Christenvervolgning', 6 december 1938 van J.Th. Boelen; getypte brief (kopie) december 1938 aan J.Th. Boelen, met de namen van 27 bestuursleden; brief van F.A.J. Vermeulen aan A. van Lennep, Den Haag, 7 januari 1939.
- 8 Zie ook: D. Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Amsterdam/Nijmegen 2017, 135-157, sp. 152-156.
- 9 Notulen bestuur Hdk VI, vier pagina's separaat, 25 oktober 1940. Over het betreffende pand Herengracht 284 in Amsterdam, vgl. R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Dl. 2: Amsterdam*, Zwolle/Amsterdam 1995, 261-269.
- 10 Vgl. diverse krantenberichten, bijv. *Het Vaderland* 29 september 1940; B. van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetterlijk nationaalsocialist*, Amsterdam 2013, 143-144; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, dl. 4 eerste helft, Den Haag 1972, 421-425.
- 11 Vgl. J. Koll, *Arthur Seyss-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)*, Wenen/Keulen/Weimar 2015, 71-72, 487-506.
- 12 Notulen bestuur Hdk VI, vier pagina's separaat, 25 oktober 1940.
- 13 Vgl. M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*, Amsterdam 2003, 125-126.
- 14 Notulen bestuur Hdk VI, 99: 17 februari 1941.
- 15 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* nr. 236, 29 januari 1941, 2.
- 16 Vgl. L. Samama, *Nederlandse muziek in de 20-ste eeuw: voorspel tot een nieuwe dag*, Amsterdam 2006, 174-175, 195-196.
- 17 SAA 30491 Archief familie Van Lennep, inv.nr. 1.39 238: briefkaart F.J.E. van Lennep aan A. van Lennep, Amsterdam, 4 juni 1944; Notulen bestuur Hdk VIII, 42: 14 februari 1944.
- 18 Notulen bestuur Hdk VII, 60: 23 november 1942; VII: 68, 10 december 1942; Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1941-'42, 1942-'43*, 12; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, deel 4 tweede helft, Den Haag 1972, 929-931.
- 19 Notulen bestuur Hdk VII: 60, 23 november 1942; Keuning 2017 (noot 8), 152-153. Zie ook: P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam 2006, 253-256.
- 20 Notulen bestuur Hdk VII, 60: 23 november 1942; 67, 68: 10 december 1942; Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1941-'42, 1942-'43*, 16-19.
- 21 J. Gratama en F.A.J. Vermeulen (samenst.), *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereniging 'Hendrick de Keyser'*, Amsterdam 1943, resp. 1944. Vgl. Keuning 2017 (noot 8), 150.
- 22 Notulen bestuur Hdk VII, 78: 25 maart 1943; *Het Volk: dagblad voor de Arbeiderspartij* 12 februari 1943, 1; 26 februari 1943, 1; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, dl. 5 eerste helft, Den Haag 1974, 419-423.
- 23 Notulen bestuur Hdk VII, 96: 29 juni 1943; VIII, 2: 31 augustus 1943; z.p.: 13 maart 1944.
- 24 Notulen bestuur Hdk VIII, 14: 22 september 1943; 19: 8 november 1943; 37: 17 januari 1944. Het genoemde fragment is op internet te zien, maar de film zelf is tot op heden onvindbaar: www.openbeelden.nl/media/81852/25_jarig_jubileum_van_de_vereniging_Hendrick_de_Keyser_en_www.youtube.com/watch?v=EdC9QjZmxlg.
- 25 Notulen bestuur Hdk VIII, z.p.: 27 maart 1944, 19 mei 1944, 18 augustus 1944; SAA 29 Archief de Bijenkorf, inv.nr. 1680.
- 26 Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1941-'42, 1942-'43*, 11, 12.
- 27 Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslag 1945-1946*, 10.
- 28 Notulen bestuur Hdk VII, 16: 30 oktober 1941; Chr. Kreutzmüller, *Händler und Handlungsgewilfen. Der Finanzplatz Amsterdam und die deutschen Großbanken (1918-1945)*, Stuttgart 2005, 186.
- 29 G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 1999, 150, 155.

- 30 Over Flesche vgl. o.a. De Jong, *Koninkrijk*, dl. 5 eerste helft, 607-609; dl. 7 eerste helft, 420-426; Kreutzmüller 2005 (noot 28), 37-38, 151-152, 186, 189, 233; Pieter den Hollander, *Roofkunst. De zaak Goudstikker*, Amsterdam 2007, 87, 103-104, 114, 158-160; Koll 2015 (noot 11), 330-331.
- 31 Notulen bestuur HdK VII, 96: 29 juni 1943.
- 32 Keuning 2017 (noot 8), 153-155, 268-276; Notulen bestuur HdK VII, 86: 25 maart 1943.
- 33 Keuning 2017 (noot 8), 268, 269, 276. Vgl. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, 'Monumenten zorg en oorlogsschade', in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 37-38; Berends 1995 (noot 5), 57-58.
- 34 Vgl. Chr. Fuhrmeister e.a. (red.), 'Führerauftrag Monumentalmalerei'. *Eine Fotokampagne 1943-1945*, Keulen/Weimar/Wenen 2006.
- 35 Vgl. M. de Jong, 'Monumentenzorg tijdens de bezetting. Een zoektocht naar nationaalsocialistisch restaureren in Nederland 1940-1944', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 1, 14-27.

PROF. DR. L. BOSMAN is hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In zijn onderzoek richt hij zich op betekenisaspecten van de architectuur van de Middeleeuwen en de Nieu-

were Tijd, toepassing van spolia, en op 3D. Ook werkt hij aan een onderzoek over nationaalsocialisme en architectuurgeschiedenis in Nederland 1933-1945.

VERENIGING HENDRICK DE KEYSER IN WARTIME POLICY AND GOVERNANCE UNDER GERMAN OCCUPATION

LEX BOSMAN

During the German Occupation of the Netherlands between 1940 and 1945 it was not just government departments, forced to toe the German line, that were in jeopardy. Private organizations like Vereniging Hendrick de Keyser, whose core task involved the acquisition, restoration and leasing of historically important buildings, were also vulnerable. The difficulties and perils it faced included the commandeering of houses, diminishing funds for acquisitions and restorations, and divisions within the board on what attitude to adopt vis à vis the Germans.

Differences of opinion among board members came to light quite early on, when the head of the occupying forces, Reichskommissar Seyss-Inquart, enquired about hiring the house at Herengracht 284 for a soirée. That request sparked a heated discussion among board members, which revealed that one member was pro-German (Frans Vermeulen), two were not ill-disposed towards the occupier (Jan Gratama and Jacobus Boelen) while the remaining members (G. van Lennep, Van der Feltz, Westermann) were vehemently anti-German. These differences in attitude were aired at length both before and after the soirée. Vermeulen claimed that his intention had been to get Seyss-Inquart interested in the association in the hope of attracting more funding. But it never came to that because the board maintained a discreet distance from the German occupying authorities.

During this period, membership gradually declined, prompting the board to organize activities aimed at attracting new members. Board and the executive committee members were fairly successful in this and

there was even a short film clip in 1943 that focused on the association's 25th anniversary, modestly celebrated on 4 January 1943 with a lecture by Frans Vermeulen and a reception.

There is no evidence of any concerted effort to bar Jewish members and no question of Aryanization of the association. In addition, by keeping its distance from the German occupying authorities, the board was able to prevent its properties, which included many sixteenth- and seventeenth-century houses, from being misused for national-socialist cultural propaganda. Herengracht 170 was leased in autumn 1941 by the Bank für Westeuropäische Wirtschaft. Its director, Alfred Flesche, was also director of Lippmann, Rosenthal & Co, the bank notoriously used by the Germans to rob Jews of their possessions. It is unclear whether the board was aware of the dual role played by Flesche, who had moreover worked for the German Abwehr before the war. A bomb shelter was built in the garden of Herengracht 170 and, in defiance of the agreement, never removed. Permission was requested and given for a fireproof room, but of this no trace remains.

By war's end, six of the association's buildings had suffered war damage. Its financial situation had deteriorated considerably and there was a sizeable backlog of restoration. After the liberation, Vermeulen and Gratama were arrested because of their pro-German stance; Boelen, the wartime chairman, died in 1946. Despite all the differences of opinion among board members and the difficult circumstances, the association had weathered the storm.